

به نام ایزد یکتا

گرد در سفرنامه‌ها

(از صفوی تا پایان پهلوی)

فرامرز آقابییگی

سرشناسه : آقابیکي، فرامرز، ۱۳۵۸ -
 عنوان و نام پدیدآور : کرد در سفرنامه‌ها : (از صفوی تا پایان پهلوی) / فرامرز آقابیکي.
 مشخصات نشر : تهران : انتشارات ایران‌شناسی، ۱۴۰۰.
 مشخصات ظاهری : ۳۰۴ ص. ۵/۲۱×۱۴/۱، س.م.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۵۱-۵۱-۱
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 موضوع : کردان -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰ ق. ۱۴
 موضوع : Kurds-- Iran -- History-- 16 - 20th century
 موضوع : کردان -- ایران -- آداب و رسوم و زندگی اجتماعی
 موضوع : Kurds -- Iran -- Social life and customs
 موضوع : سفرنامه‌ها
 موضوع : Traveler's writings
 رده بندی کنگره : DSR72
 رده بندی دیویی : ۹۵۵/۹۸۴
 شماره کتابشناسی ملی : ۸۴۱۷۹۳۹
 اطلاعات رکورد کتابشناسی : فیا

www.ketab.ir

 IRANSHENASI Publishing

کرد در سفرنامه‌ها (از صفوی تا پایان پهلوی)

انتشارات ایران‌شناسی [ناشر] • فرامرز آقابیکي [نویسنده]
 آزاده رحیمی [ویراستار] • منیژه احمدی طهرانی [صفحه‌آرا و طراح جلد]

ISBN 978-600-8351-51-1

چاپ اول ۱۴۰۰ [ویراست نخست] • ۵۰۰ نسخه • چاپخانه صنوبر [چاپ، لیتوگرافی و صحافی]

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر اعم از دیجیتال، صوتی، چاپ، تکثیر، نسخه‌برداری،
 ترجمه و... برای انتشارات ایران‌شناسی محفوظ و قابل پیگرد قانونی است. استفاده از
 مطالب کتاب بدون اجازه کتبی از انتشارات ایران‌شناسی ممنوع می‌باشد.

© Iranshenasi Publishing 2021

© کپی‌رایت ۱۴۰۰ انتشارات ایران‌شناسی

تهران-خیابان طالقانی، خیابان بهار شمالی، کوچه طباطبائی، پلاک ۶، واحد ۱
 کدپستی ۱۵۶۳۶۵۵۷۱۱ | تلفن: ۷۷۵۳۱۸۲۵ - ۷۷۵۳۹۸۵۹ | فکس: ۷۷۶۳۸۶۸۷
 www.iran-shenasi.com | info@iran-shenasi.com

فهرست

فصل اول کلیات ۱۰

- مقدمه ۱۱
- پیشینه سفرنامه‌نویسی ۱۴
- اهمیت سفرنامه‌ها ۱۶
- دیدگاه برخی از نویسندگان درباره سفرنامه‌ها به عنوان منابع ۱۸
- سفرنامه‌های دوره صفوی تا قاجار ۱۹
- سفرنامه‌های دوره پهلوی ۲۳
- معرفی برخی از سفرنامه‌ها ۲۴

فصل دوم پراکندگی جغرافیایی مردم کرد ۳۰

- وضعیت جغرافیای کردستان مرز گذشته ۳۱
- جغرافیای مناطق کردنشین ایران از منظر سیاحان ۳۵
- پراکندگی جغرافیایی کردها ۳۸
- عوامل پراکندگی ۳۹
- پراکندگی کردها در آثار جغرافیایی و سفرنامه‌ها ۴۲
- کردهای خراسان ۴۴
- دلایل کوچاندن کردها به خراسان ۴۴
- کوچاندن کردها به خراسان از نگاه سیاحان ۴۷
- جمعیت و تقسیم‌بندی کردهای خراسان ۴۹
- روایت سیاحان درباره کردهای خراسان ۵۳
- کردهای فارس ۵۵
- زُوم فارس ۵۶
- کردهای مازندران ۶۰
- کردهای گیلان ۶۳
- برخی از شهرهای کردنشین از منظر سیاحان ۶۵
- سنندج ۶۵
- وجه تسمیه شهر سنندج ۶۵

مقدمه

کردها به عنوان یکی از کهن‌ترین ساکنان ایران، سهم زیادی در حراست از مرزها و شکل‌گیری تاریخ آن داشته‌اند و به درازای تاریخ، دارای جایگاه و فرهنگ خاص خود بوده‌اند به همین دلیل، تحقیقات درباره آن‌ها پیوسته در جریان است و محققان هر بار با بازخوانی منابع مختلف، مطالب متنوعی از گذشته آن‌ها استخراج می‌کنند.

پاسخ این پرسش که کردها در گذشته چگونه زندگی و رفتار کرده‌اند، تنها در کتاب‌های تاریخی یافت نمی‌شود؛ بلکه باید از منابع دیگر هم یاری گرفت تا اطلاعاتمان کامل‌تر شود؛ سفرنامه‌ها از جمله منابع مهمی هستند که می‌توانند در این باره کمک‌رسان باشند.

سفرنامه‌ها، به عنوان گزارشی حاصل از مشاهده سیاحان، از آن دست منابعی هستند که اهمیت و ضرورتشان در استفاده از پژوهش انکارناپذیر است و می‌توان اطلاعات مفیدی را از طریق آن‌ها به دست آورد، علاوه بر این، از نظر دقت در ضبط جزئیات پاره‌ای مسائل؛ مانند چگونگی معیشت، پوشاک و آداب و رسوم، اسنادی قابل اعتنا به شمار می‌روند. از این رو، کتاب پیش رو، سعی دارد کردهای ایران را بر مبنای سفرنامه‌های داخلی و خارجی از دیدگاه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مورد مطالعه قرار دهد؛ زیرا بر این مبنای، تحقیق و بررسی می‌تواند به فهم عمیق‌تر از بنیان‌های جامعه کرد منجر شود و نکاتی را که از دید مورخان پنهان مانده‌اند، روشن کند. نظر به این که در متون تاریخی مربوط به کردستان، بیشتر به خاندان‌ها و امرا پرداخته شده، لذا با بهره‌گرفتن از سفرنامه‌ها که اساس‌شان بر مشاهده مستقیم مردم است، می‌توان این کمبود را جبران کرد و از آن‌ها برای شناخت بیشتر کردها کمک گرفت.

کتاب حاضر، در پنج فصل آماده و تنظیم شده است؛ این فصول شامل کلیات، پراکندگی جغرافیایی مردم کرد بر اساس سفرنامه‌ها، شاخصه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مردم کرد در سفرنامه‌ها است. عاملی که به رغم زیاد بودن تعداد سفرنامه‌ها باعث شد تنها به موضوعات بالا پرداخته شود، کمبود اطلاعات موجود در آن‌ها درباره

کرده‌ها است. آنچه سیاحان درباره کردها گفته‌اند، بسیار مختصر است و این اختصار مجال دسته‌بندی‌های دقیق و جداگانه را مشکل می‌کند، هرچند در این کتاب سعی شده است در مجموع، تصویری جامع از کردها در دوره‌های مختلف تاریخی ارائه شود.

روش به کار گرفته شده در نگارش کتاب به این صورت است که مطالب مربوط به موضوع مورد بحث در هر فصل، بر حسب دوره‌های تاریخی مطرح می‌شوند که این کار ضمن رعایت توالی زمانی، دریافت تفاوت و شباهت نگاه سیاحان را هم در پی دارد؛ زیرا اگر درباره موضوعی در دو یا سه دوره متوالی اظهار نظر شده باشد، تفاوت‌ها و شباهت‌ها به راحتی برای مخاطب قابل استنباط است.

البته در کنار سفرنامه‌ها، هر جا که لازم بوده، از منابع، مطالعات و پژوهش‌های دیگر هم استفاده شده است؛ زیرا استفاده از آن‌ها می‌تواند همسو با سفرنامه‌ها نقش مکمل داشته باشد، اما در هر حال اصل کار، بر سفرنامه‌ها استوار است و کتاب، در پی کسب شناختی از این مجرا است.

در این میان، با توجه به قرابت محتوا و شکل کار از آثار کسانی هم که در قالب مأموریت، مدت زمان بیشتری در ایران ماندگار شده‌اند استفاده کرده‌ایم؛ زیرا آن‌ها نیز به نوعی سیاح بوده‌اند، با این تفاوت که مدت اقامتشان از بقیه که گذرا عبور می‌کردند، طولانی‌تر بوده است. از طرفی، برای بازبینی برخی امور، دقت افراد دارای مأموریت، به مراتب بیشتر از دقت سیاحان گذری بوده است، ولی در برخی موارد به دلیل ارتباط طولانی‌شان با پدیده‌ها، تازگی نگاه سیاحان گذری را ندارند، با این حال مشاهدات آن‌ها در جای خود حاوی نکات مهم و ارزشمند است.

موضوعات مطرح شده در این پژوهش، پیرامون مسائلی هستند که عموماً اطلاعات زیادی درباره آن‌ها موجود نیست و این نوشتار فصلی نوین را در ارتباط با آنچه در ادوار گذشته در سفرنامه‌ها مشاهده شده، بررسی می‌کند تا به مقولات اجتماع، فرهنگ، اقتصاد و پراکندگی کردها، نگاه دقیق‌تری بیفکند و ناگفته‌هایی را که در متون دیگر یافت نمی‌شوند، در آثار سیاحان پیدا کند.

هدف کتاب در واقع شناخت و بررسی جایگاه کردهای ایران بر اساس گزارش‌های سفرنامه‌نویسانی است که از دوره صفوی تا پایان پهلوی به مناطق کردنشین سفر

کرده‌اند و دربارهٔ کردها ملاحظات داشته‌اند. در این راستا، کتاب به یاری سفرنامه‌ها، درصد پاسخگویی به این پرسشها است:

۱. طبق گزارش سفرنامه‌ها، کدام عوامل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر قوم کرد تأثیرگذار بوده‌اند؟

۲. زیرساخت‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قوم کرد در دوره‌های مختلف چه تغییراتی کرده‌اند؟

۳. پراکندگی جغرافیایی کردهای ایران به روایت سفرنامه‌ها چگونه بوده است؟

لازم به ذکر است که طرح موضوع پژوهش حاضر، ابتدا در راستای پایان‌نامه‌ام در مقطع کارشناسی‌ارشد ایران‌شناسی، تحت عنوان «قوم کرد ایران در سفرنامه‌ها» شکل گرفت که در آن هفگام نظر به محدودیت زمان، ارائه‌ای مختصر بود، اما بعداً با جست‌وجو در منابع و مآخذ جدید و استخراج آرای متنوع سیاحان - اعم از خارجی و ایرانی - مطالب و محتوای مباحث و سرفصل‌ها بسط و تفصیل بیشتری به خود دید، و کار از آن اختصار و خامی اولیه درآمد و کامل‌تر شد؛ اگرچه هنوز برای تکمیل پژوهش و دسترسی به همه منابع موضوع مد نظر، راه درازی در پیش است.

دربارهٔ سابقهٔ پژوهش باید اشاره کرد که تاکنون آرای سیاحان دربارهٔ کردها کمتر به شیوهٔ آکادمیک بررسی شده و آنچه انجام گرفته، بیشتر ترجمه و نقل آثار سیاحان بوده است؛ از جمله کارهایی که در این راستا دربارهٔ کردها انجام گرفته، کتاب دکتر بدرخان سندی، به زبان عربی تحت عنوان *المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقي*^۱ است. این کتاب، اجتماع کردها را از دید شرق‌شناسان از دههٔ بیستم سدهٔ نوزدهم تا دههٔ هفتاد سدهٔ بیستم، یعنی در یک بازهٔ زمانی ۱۵۰ ساله، مورد بحث قرار می‌دهد. بدرخان سندی در این کتاب، جامعهٔ کردها را از دید شرق‌شناسانی که مدتی طولانی با کردها بوده‌اند، در محورهای همچون آداب و رسوم، پوشاک، زنان، شهرهای کردنشین، مشاهیر کرد و... بررسی کرده است.

با این‌که دو کتاب، موضوع یکسانی دارند، اما کتاب حاضر از نظر نحوهٔ تحلیل مطالب و محورهای مطرح شده کاملاً متفاوت است؛ زیرا کردها را از دورهٔ صفوی

۱. کتاب اجتماع کردها از دید شرق‌شناسی به زبان کردی هم ترجمه شده است: بدرخان سندی (۲۰۰۸)، کۆمه‌لگای کوردیواری نه ده‌دی رۆژه‌ه‌لات ناسیدا، وەرگێزانی له عمره‌بییه‌وه. نیساعیل نبیره‌یم سه‌عید. هه‌ولێر، دژگای موکریانی.

تا پایان پهلوی، یعنی از ۱۵۰۲ تا ۱۹۷۹ میلادی، در پاره‌ای از آثار سیاحان، اعم از گذری و مقیم، مورد بررسی قرار داده است و بازه زمانی بیشتری (صفوی تا پایان پهلوی) را در برمی‌گیرد و بر اساس سه پرسش مشخص پیش می‌رود، و تنها به نقل مطلب از سیاحان اکتفا نکرده است. علاوه بر این، کتاب بدرخان سندی به طور غالب کردستان عراق را در برمی‌گیرد در حالی که محور بررسی در این کتاب، کردهای ایران هستند. البته باید گفت رعایت دقیق این مرزبندی دشوار است؛ برای این که سیاحان گاهی از عبارت کلی کُردها^۱ استفاده کرده‌اند که از آن نوعی عمومیت مستفاد می‌شود، در هر حال بنا به ضرورت مباحث، از دیگر بخش‌های کردستان نیز مطالبی آورده شده است.

بدیهی است انتخاب موضوع کردهای ایران بدان دلیل است که نمی‌توان همزمان کردهای ساکن در همه کشورهای را یکجا مورد بحث و بررسی قرار داد، زیرا چنین پژوهش‌هایی به دلیل گستردگی موضوع، تخصصی به حساب نمی‌آیند.

باید اذعان داشت بحث سفرنامه‌ها بسیار مفصل است، در نتیجه این تحقیق لزوماً به معنای بررسی تمامی سفرنامه‌ها در دوره زمانی (صفوی تا پایان پهلوی) نبوده و نیست و این که مناطق کردنشین در ایران یقیناً بیش از مواردی است که در این جا ذکر شده است و البته همه مناطق کردنشین هم در مسیر سفر سیاحان نبوده‌اند.

پیشینه سفرنامه‌نویسی

پیدایش سفرنامه‌نویسی از آغاز اسلام تا حدودی با جغرافیا در ارتباط بوده و نگارش کتاب‌هایی همچون *اشکال العالم، المسالك والممالك، احسن التقاسیم و صورة الأرض* به نوعی تأییدکننده این پیوند هستند و علی‌رغم تمایز در نوع نگاه و شیوه نگارش نویسندگان آن‌ها، از وجوه مشترک فراوانی برخوردار بوده‌اند.^۲

در قرن پنجم هجری سیر و سیاحت در میان شرقی‌ها دامنه گسترده‌ای داشت و حضور کمرنگ غربی‌ها در سرزمین شرق کاملاً مشهود بود، اما بعد از گذشت پنج سده، این روند برعکس می‌شود و عموماً از شرقی‌ها و مسلمانان به عنوان کسانی که متمایل به سیر و سیاحت نیستند، یاد می‌شود. بنابراین در قرون وسطا، غربی‌ها نقش

۱. The Kurds

۲. پورگیو، عبداللهی، ۱۳۸۳: ۲۴-۲۳

فعالی در این زمینه نداشتند، ولی با دوره پیشرفت و اکتشافات بزرگ، سفرنامه‌نویسی مختص آن‌ها می‌شود؛ علت این تغییر دوره‌ای یا جابه‌جایی جایگاه شرق و غرب در زمینه سیاحت‌نویسی را باید به رشد اقتصادی و فرهنگی جوامع آن‌ها مربوط دانست.^۱

از جمله سیاحانی که قبل از حمله مغول در فاصله سال‌های ۱۱۶۰ تا ۱۱۷۳ میلادی به شرق سفر کرده، ربی بنیامین جوناخ اسپانیایی^۲ است که با هدف کسب اطلاع از جامعه یهودیان و مقاصد تجاری، راهی سفر شده بود. احتمالاً وقفه‌ای که در ارتباط میان ایران و اروپا بعد از سفر ربی بنیامین به وجود آمده، یک قرن طول کشیده و غرب تا قبل از حمله مغول، شناختی از شرق نداشته است، مگر در زمان جنگ‌های صلیبی؛ زیرا عاملی که تماس غرب را با شرق شکل داد و اروپاییان را از وجود یعقوبیان و نسطوریان در شرق آگاه کرد، جنگ‌های صلیبی بود.^۳

حمله مغول به رغم همه ویرانگری‌هایش، مرحله مهمی در ایجاد ارتباط بین شرق و غرب فراهم آورد و آن برهه زمانی را تا مرگ هلاکو می‌توان به دو قسمت بخش کرد: بخش اول که زمان بیشتری را در برمی‌گیرد، دوره بی‌اعتنایی مغولان به اروپاییان است، زیرا سرگرم گسترش فتوحات خود بودند؛ بخش دوم شکست سپاه هلاکو در عین‌الجالوت از سلطان مصر، ملک مظفر بیبرس، است که باعث می‌شود هلاکو به فکر اتحاد با سلاطین اروپا بیفتد. «این اشتیاق به دوستی با اروپاییان از جانب ایلخانان^۴ باعث می‌شود که به طور قابل ملاحظه‌ای به تعداد سیاحان و فرستادگان اروپایی به دربار ایلخانان افزوده گردد.»^۵

سفرنامه مهمی که بعد از مرگ هلاکو در قرون وسطی نگاشته شده، سفرنامه مارکوپولو^۶ است. مارکوپولو اولین سیاح اروپایی است که به وصف کویر لوت ایران پرداخته و از شهرهای مسیر سفرش، گزارش‌های مفیدی ارائه کرده است.^۷

۱. فاروقی، ۱۳۶۱: ۳-۴

۲. Rabbi Benjamin son of Jonah

۳. جواد، ۱۳۵۰: ۱۷۸-۱۷۳

۴. از دوره ایلخانیان، عنوان «ایل - خان» برای فرمانروایان مغول ایران که تابع و مطیع‌خان بزرگ، هولاکو، بودند و «ایلات» (جمع ترکی - عربی ایل) به معنای جماعتی از مردم کوچنده و نیمه‌کوچنده و با ساختار اجتماعی - سیاسی خاص در فارسی کاربرد یافت. (بلوکباشی، ۱۳۸۲: ۱۸)

۵. همان: ۱۹۲-۱۷۸

۶. Marco Polo

۷. همان: ۱۹۸-۱۹۳